

Scivias – Ken de wegen

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLI

HILDEGARD VAN BINGEN

Scivias

Ken de wegen

DEEL I

Vertaling en inleiding MIEKE KOCK-RADEMAKERS
Editie Latijnse tekst A. FÜHRKÖTTER en A. CARLEVARIS

Hilversum
Verloren
2015

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, Stichting Charema Fonds voor Geschiedenis en Kunst, J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting Sormani Fonds, Studiegroep Hildegard van Bingen, België, Abdij Koningsoord, Curatorium-OSB-OCSO-O. Cist. Nederland-Vlaanderen, Missionarissen van Mill Hill, Onze Lieve Vrouwe Abdij, Sint Adelbertusabdij, Sint-Catharinadal en Sint Willibrordsabdij.

Met dank aan Uitgeverij Brepols voor de toestemming tot overname van de kritische editie van de Latijnse tekst van de hand van A. Führkötter en A. Carlevaris en de miniaturen.

Afbeelding op het omslag: miniatuur bij *Scivias*, I.1.

ISBN 978-90-8704-483-1

© 2015 Mieke Kock-Rademakers & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversu

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoud

Woord vooraf	7
I Hildegards leven en werken	11
1 Beginperiode: Hildegards leerjaren (1098-1151)	11
<i>De twaalfde eeuw</i>	11
<i>Een verborgen leven (1098-1141)</i>	12
<i>Van een verborgen naar een openbaar leven (1141-1151)</i>	14
2 Rijping, lichamelijke en geestelijke strijd, loutering (1151-1163)	17
<i>De gang naar de Rupertsberg (1151-1158)</i>	17
<i>Invloedrijke, strijdvaardige en gezaghebbende benedictines (1158-1163)</i>	19
3 <i>Sister of Wisdom</i> , de kluis der mysteriën ontsloten (1163-1179)	22
<i>Kerkeleerde, mystiek theoloog, een tweede klooster te Eibingen (1163-1170)</i>	22
<i>Nabloei, ondanks alles in onvermoeide, onvermoede strijdvaardigheid (1170-1179)</i>	26
4 Terugblik	29
<i>Ave generosa</i>	31
II Liber Scivias	33
Vooraf	34
1 <i>De lectio divina</i>	35
2 <i>Liber Scivias</i> , een leerweg van Godswege	37
<i>Hildegard als mens, breekbaar, bevreesd en ongeleerd (Sc. I)</i>	38
<i>Hildegard als vrouw, innerlijk onderricht (Sc. II)</i>	38
<i>Hildegard, van innerlijk onderricht naar volleerd (Sc. III)</i>	41
<i>Conclusie</i>	41
3 <i>Scivias</i> , een pelgrimstocht van de ziel	43
<i>Wegen en dwaalwegen in Scivias I</i>	44
4 Hildegards taaleigen, verbonden met de <i>lectio divina</i>	48
<i>De dubbele waarheid</i>	48
<i>De lectio divina in de praktijk</i>	48
<i>Vertalen, inwijding of uitleg</i>	49

III De tekstoverlevering	55
1 De Rupertsbergercodex en de Riesencodex	56
2 Besluit	60
<i>Scivias</i> I	
Latijnse tekst en vertaling	61
Inhoudsopgave van de visioenen <i>Scivias</i> deel I	266
Bronnen	271
Volledige handschriften van <i>Scivias</i>	271
Overgeleverde excerpten. Handschriften van de <i>Symphonia</i>	271
Volledige uitgaven in druk	272
Gedeeltelijke uitgave in druk	272
Bibliografie	273
Bronteksten	273
Literatuur	273
Dankwoord	278

Woord vooraf

In september 1990 klonk op het Festival Oude Muziek te Utrecht de *Ordo Virtutum* (Rei der Deugden)¹ van Hildegard van Bingen (1098-1179), uitgevoerd door Sequentia Köln, onder leiding van Barbara Thornton. In die uitvoering kwamen de dramatische toonzetting en de mystieke beweging van Hildegards gezangen geheel tot hun recht. Het meest trof me de *ambitus*² van haar liederen, die in verschillende *modi* de wisselende stemmingen van de verbannen ziel weergaf: klagend en ontheemd, vervolgens rouwmoedig, zich dan toch hervindend, en ten slotte in lofzang, geleid door de deugden als goddelijke (strijd)krachten, oprijzend naar God.³ Haar muziek is Gregoriaans, maar met een geheel eigen vrouwelijke klankkleur. Hildegard schreef dit zang- en mysteriespel voor haar kloosterzusters, zodat ze de opgang van de ziel, van pelgrim tot thuiskomst in het eeuwig Jeruzalem, lijfelijk maar ook geestelijk konden inoefenen en uitdragen.

Na die eerste kennismaking vertaalde ik Hildegards liederen in nauwe samenwerking met Cercamon en Cantus Modalis.⁴ En zo leerde ik in haar gezangen de onlosmakelijke samenhang van woord, klank, beeld en betekenis, en de onderliggende zeggingskracht daarvan, geleidelijk verstaan.

Maar niet enkel in haar liedkunst, ook in haar persoon, haar leven, haar vele geschriften blijkt Hildegard van een uitzonderlijke *ambitus* te getuigen. Van nederig, aards, lichamelijk, met de voeten op de grond, zintuiglijk en zinnelijk is ze verrassenderwijs – en misschien wel daardoor – in staat zich mystiek te verenigen met God, dit alles weerspiegeld in de brede scala van haar werken, als een *Opus Dei*.⁵

Ten behoeve van beide ensembles vertaalde ik ook het vierde visioen van Hildegards *Scivias* I, 'De pelgrimstocht van de ziel'. Zo ontdekte ik eveneens in dit mystiek-theologisch geschrift, geïllustreerd met unieke miniaturen, de bijzondere kracht van haar beeldend vermogen, zowel in aanschouwelijke beeldtaal als in klanktaal. Dit was voor de Studiegroep Hildegard van Bingen, België (SHB) aanleiding mij te vragen om *Liber Scivias* in zijn geheel te vertalen.⁶ In 2012 werd de

1 Oorspronkelijk het slotstuk van *Scivias*, Hildegards eerste visioenenboek over 'de pelgrimstocht van de ziel'.

2 Een bereik van soms meer dan twee octaven, zoals in het lied *O vos angeli*.

3 Hierin weerspiegelt zich de mate van deelhebben aan de kosmische harmonie (de harmonie der sferen).

4 Via deze ensembles, zich toelegend op Oude Muziek, kwam ik in aanraking met de middeleeuwse opvatting van *musica humana* als weerklank van de *musica mundana* (de kosmische harmonie).

5 *Opus Dei*, zowel in passieve als actieve zin: schepsel van God, en werkzaam, scheppend werk-stuk van God.

6 Hildegard zelf noemt haar eerste boek: *Liber Scivias* (door mij ook aangeduid als *Scivias*).

vertaling van *Scivias* I gepubliceerd door SHB in eigen beheer. Nu is het zover dat deel I en deel II van deze trilogie voor een breder publiek verschijnen in een herziene uitgave, met een uitgebreide inleiding.⁷

Vertalen beschouw ik als een vorm van overhevelen, van de tekst naar de lezer óf van lezer naar brontekst. Ik kies voor de laatste: terug naar de bron. Daarom vertaal ik zo letterlijk mogelijk, laat ik mijn vertaling vergezeld gaan van de Latijnse tekst en licht ik die toe met noten. Zo is de lezer in staat zélf met de bron – voor Hildegard is dat Gods Woord – in gesprek te zijn.

In de vertaling ga ik uit van de Rupertsbergercodex,⁸ vervaardigd in het klooster van de Rupertsberg, naar alle waarschijnlijkheid onder toezien oog van Hildegard zelf. De daarbij horende miniaturen zijn van wezenlijk belang voor een beter verstaan van de tekst. Want juist de miniaturen tonen de beeldende kracht van haar visioenen die ze direct en zintuiglijk ervaart.

Mijn aanpak is hermeneutisch-filologisch. Dit betekent dat ik uitga van een ‘voorverstaan’⁹ en vanuit dit voorverstaan zo onbevooroordeeld mogelijk de tekst hanteer, met een methodisch voorbehoud, om inzicht te krijgen in het innerlijk gebeuren, de innerlijke beweging, de innerlijke oriëntatie van de tekst. Noemt Hildegard zichzelf (noemt God haar) *indocta* aan het begin van *Scivias*, dat wil zeggen *niet* onderlegd, ook ik stel me al vertalend als zodanig op om aan de hand van de tekst mijn voorverstaan te toetsen en zo geleidelijk te komen tot een nieuw verstaan, maar dan altijd voorlopig, volgens de ‘hermeneutische cirkel’.¹⁰

De titel van *Liber Scivias*, Hildegards eerste visioenenboek, waarmee ze in 1141 begon, luidt: ‘Ken de wegen’. Deze titel is op verschillende manieren te lezen en duidt eveneens op een voor-verstaan. Tegelijk heeft de titel de betekenis van een categorische imperatief. In de gebiedende wijs ‘Ken’ (*Sci-*) laat Hildegard zien dat ze het voor de mens als een wezenlijke opdracht beschouwt om ‘de wegen’ te leren kennen. Die wegen kunnen verwijzen naar ‘de wegen des Heren’ (*vias Domini*),¹¹ ofschoon in de titel de Heer zelf niet nader wordt genoemd, zoals ook in de miniatuur van de engelenkoren (*Scivias* I, 6) God zelf als middelpunt onzichtbaar, onkenbaar blijft. Toch maakt Hildegard de centrale positie die God in *Scivias* inneemt, meteen duidelijk in het eerste visioen van *Scivias*. Daarin is ‘de vreze des Heren’ (*timor Domini*) voor de ziel als pelgrim – naast ‘armoede van geest’ (*paupertas spiritus*) – de noodzakelijke voorwaarde om op weg te gaan, om

7 De vertaling is gebaseerd op de kritische ed. van Führkötter en Carlevaris, *Hildegardis Scivias*. CCCM 43-43A, Turnhout 1978. *Scivias* vormt zelf het eerste deel van een trilogie van Hildegards mystiek-theologische geschriften (visioenenboeken). De twee overige delen zijn: *Liber Vitae Meritorum* en *Opus Divinorum Operum*.

8 De Rupertsbergercodex wordt ook *Prachtschrift* of *Geillumineerde Scivias* genoemd.

9 Het stadium dat voorafgaat aan het eigenlijke verstaan, waarin men nog uitgaat van de eigen verstaanshorizon, het eigen ervaren, waarin ook een zeker besef van niet-weten (vgl. Ricoeur, *L’homme faillible*). Vanaf hier kan men komen tot een dieper verstaan, het verstaan van *die Sache selbst* (Heidegger). Dit eigenlijke verstaan is echter altijd voorlopig.

10 Een cyclus van *Vor-wissen*, *Deutung* en *Auslegung*, steeds weer opnieuw.

11 Zie Sc. II, 5, 616, ‘eenvoudigweg voortstappend op de weg des Heren’ (*simpliciter in via Domini gradientes*).

God en zichzelf te leren verstaan. Want de mens heeft, aldus Hildegard, zijn bestaan aan God, zijn schepper, te danken en aan Zijn heerschappij is hij ten enenmale onderworpen.

Die ‘wegen des Heren’ zijn te lezen in tweevoudige zin: de ‘wegen ván’ en ‘de wegen tót de Heer’. Het zijn de wegen waarlangs de Heer zich richt tot de mens, waarin ook Zijn heilsplan is vervat, maar ook de wegen die leiden tot Hem. Om ze in beide richtingen te leren kennen laat Hildegard zich leiden door kennis, haar ingegeven door God.¹² En zo is ze in staat om die wegen niet alleen te leren kennen, maar ook om ze gaandeweg te ervaren, geleid door de visioenen waarin God Zijn wegen aanschouwelijk maakt: de weg die God de mens heeft voorbestemd, en de weg die de mens dient te gaan.¹³

Ten slotte kan de titel verwijzen naar Psalm I, die twee wegen noemt waaruit de mens kiezen kan: de weg van de rechtvaardigen (*iustorum*) en de weg van de goddelozen (*impiorum*). Beide wegen liggen voor hem open, want de mens is in het bezit van de vrije wil (*liberum arbitrium*). Het zijn de wegen van de dubbele waarheid: de weg van kennis, op eigen wijze verworven, wanneer men zich afwendt van God, en de weg die enkel kan worden bewandeld vanuit een ‘armoede van geest’, om open te staan voor een goddelijke openbaring.¹⁴

Scivias is als visioenenboek een tekst van een hoog mystiek gehalte, geschreven in het midden van de twaalfde eeuw. Dit betekent dat wij een ‘overgang’ moeten maken om te komen bij Hildegards denken en ervaren, bij het denken van haar tijd, grotendeels nog behorend tot de neoplatoonse traditie.¹⁵ Dit betekent voor mij als vertaler een dubbele opdracht: de lezer ‘over-zetten’ (*über-setzen*) naar de middeleeuwse context én naar de tekst zelf als fenomeen van het middeleeuws denken. Daarom begint deze inleiding in hoofdstuk I met een korte beschrijving van de tijd waarin Hildegard leefde, en van haar leven en werken. In hoofdstuk II behandel ik de opbouw van *Scivias*. Uitgaande van de term *indocta* onderzoek ik het innerlijk gebeuren van de tekst volgens de *lectio divina*,¹⁶ terwijl ik tegelijk een verantwoording geef van mijn wijze van vertalen. Hoofdstuk III gaat over de Rupertsbergercodex, brontekst van de vertaling, en de wijze waarop deze tot ons

12 Want voor het menselijke kenvermogen zijn ‘Gods wegen ondoorgrondelijk’. Over de titel schrijft Hildegard in haar brief ‘*De modo visionis suae*’ tot Wibert van Gembloux: ‘Ik heb ook gezien in een visioen dat het eerste boek van mijn visioenen *Scivias* zou heten, aangezien het door de weg van het levende licht (*per viam viventis luminis*) is geopenbaard, niet op grond van een andere leer (*non de alia doctrina*).’

13 Vgl. Augustinus, *Confessiones* VII, 27. ‘En wie vanwege de verte niet zien kan, dat hij de weg toch bewandelt, om daarlangs te komen, te zien en koers te houden’ (*‘Et qui de longinquo videre non potest, viam tamen ambulet, qua veniat et videat et teneat’*). De hermeneutiek kent eveneens drie stadia, van respectievelijk *Vorhabe*, *Vorsicht* en *Vorgriff*.

14 Hierover zegt H. Schipperges: ‘Es ist höchst Aufschlussreich, dass um die gleiche Zeit (1140), wo Abelard sein “Erkenne dich selbst” (*Scito te Ipsum*) schrieb, die Nonne Hildegard mit der Verkündigung ihres Werkes “Erkenne die Wege des Herrn” (*Sci vias Domini*) begann’. *Die Welt der Hildegard von Bingen*, p. 15.

15 Waarin onze eigen wereld wordt beschouwd als weerspiegeling, weerschijn (*phainomenon*) van een hogere werkelijkheid, het Ene, Goede, Ware en Mooie Zélf. Hildegard verwoordt dit aldus: ‘Dat door het zichtbare en tijdelijke dat, wat onzichtbaar is en eeuwig, wordt geopenbaard’ (*‘Quod per visibilia et temporalia ea, quae invisibilia sunt et aeterna, manifestantur’*).

16 Een monastieke, meditatieve wijze van lezen, bedoeld om Gods woord te leren verstaan.

is gekomen. De laatste decennia is er veel over Hildegard gepubliceerd.¹⁷ Het is ondoenlijk om dit alles in mijn inleiding te behandelen. Bovendien ligt voor mij als vertaler het zwaartepunt bij de tekst zelf.

Hildegard wordt meermalen verweten dat ze een ‘stuntelig’ Latijn hanteert. Het tegendeel is waar: zijn de woorden in *Scivias* I vooral vertellend, in de loop van dit monumentale werk winnen ze steeds meer aan diepgang, naarmate Gods Woord in Zijn heilsplan steeds meer gestalte krijgt.¹⁸ Ik hoop dat mijn vertaling kan bijdragen tot een beter begrip van haar uiterst consistent en doordacht taalgebruik, dat aansluit bij de ontwikkeling van *Het Boek Scivias*. Dat enkel de inhoud kan leiden tot een *inskünftig Wissen* en de nodige informatie hierbij als *Auskunft* dient, moge de lezer duidelijk zijn.

Tijdens het vertalen van *Scivias* besefte ik opnieuw hoeveel dank ik verschuldigd ben aan prof. dr. Christine Mohrmann vanwege haar streng filologische benadering van Oud- en Laat Christelijk Grieks en Latijn, aan Pater van Cranenburg (OSB) en Pater Helwig (OSB), onder wier leiding ik de mystieke teksten van Ruusbroec las volgens de methode van de *lectio divina*, aan de kloosters waar ik te gast was en ervoer dat diezelfde *lectio divina* daar nog steeds deel uitmaakt van het dagelijks leven. Evenzeer gaat mijn dank uit naar de ensembles Cercamon en Cantus Modalis, onder leiding van respectievelijk Lida Dekkers en dr. Rebecca Stewart, van wie ik het verschil tussen *musica instrumentalis*, *musica humana* en *musica mundana*¹⁹ leerde verstaan. Ook ondervond ik bij mijn werk als vertaler bijzonder veel steun van de Studiegroep Hildegard van Bingen, België, met name van dr. Lutgart Gillis en dr. Louis Van Hecken, die mij steeds weer behoedden voor fouten, terwijl Hugo Overloop de eerdere uitgave op kundige wijze verzorgde.²⁰ Drs. Anja van Leusden van Uitgeverij Verloren dank ik voor haar steeds heldere en adequate adviezen. Ook gaat mijn dank uit naar prof. dr. Jeroen Deploige, die mijn ogen opende voor het belang van een kritisch-historische benadering. En tot slot dank ik mijn *inner circle* die mij op mijn pelgrimstocht, *Scivias* te vertalen, altijd weer hield bij de les: *primo vivère, deinde philosophari*.

17 In 1979 ter gelegenheid van haar 800e sterfdag, in 1998 ter gelegenheid van haar 900e geboortjaar, en in 2012 naar aanleiding van haar benoeming tot kerklerares op 10 mei en haar heiligverklaring op 7 oktober.

18 En dan blijkt het verloop van *Scivias* gelijke tred te houden met de *Proloog* van het Johannesevangelie: In den beginne was het Woord en het Woord was bij God (Sc. I). En het woord is vleesgeworden (Sc. II). En het heeft onder ons gewoond (Sc. III).

19 Is de mens innerlijk in harmonie (van lichaam en ziel), dan staat hij open voor het goddelijke en wordt de ziel vanzelf weerklank (*resonans*) van de kosmische harmonie.

20 Deze Studiegroep (SHB) dank ik voor hun initiatief om Hildegards werken in het Nederlands uit te brengen.

I Hildegards leven en werken

1 Beginperiode: Hildegards leerjaren (1098-1151)

De twaalfde eeuw

Hildegard van Bingen werd geboren in 1098, op de drempel van de twaalfde eeuw, in menig opzicht het begin van een nieuwe tijd. Immers in dat jaar werd tijdens de eerste kruistocht Antiochië veroverd. In hetzelfde jaar stichtten een aantal monniken te Cîteaux het *Novum Monasterium*, strevend naar het herstel van de oorspronkelijke regel van Benedictus. Dit zou in de loop van de twaalfde eeuw uitmonden in een nieuwe kloosterorde, de cisterciënzers. En de Investituurstrijd kreeg een onverwachte wending toen de Duitse keizer, Hendrik IV (1056-1106), in Paus Urbanus II (1088-1099) zijn meerdere moest erkennen.¹

Deze drie gebeurtenissen zijn te beschouwen als een voorafspiegeling van de grote religieuze en sociaaleconomische verschuivingen in de twaalfde eeuw, ook wel de eeuw van het monastiek humanisme genoemd.² Kenmerken zijn een meer individualistische denkhouding, een groeiend zelfbewustzijn van de burger, de toename van ketterse bewegingen, een sterkere scheiding van geloof en wetenschap, tot uiting komend in de universalienstrijd, maar ook een grotere aandacht voor het Nieuwe Testament, de menswording van Christus en de wezenlijke rol van Maria hierin.³

1 Zijn zoon Konrad koos de partij van de paus. Urbanus II was een strijdbare paus. Door zijn oproep aan de gelovigen, met uitsluiting van de Duitse keizer, om tot een kruistocht over te gaan, smeedde hij de *peregrinatio*, de boete- en bedevaart van de elfde eeuw om tot kruisvaart (*via crucis*). (Zie Duby, *Le temps des cathédrales*, p. 67 e.v.) Zo verkreeg de paus na 1099 (verovering van Jeruzalem) als bisschop van Rome zijn centrale positie in de kerk. *Scivias* ontwikkelt zich eveneens van pelgrimstocht (Sc. I) tot kruistocht (Sc. II) tot opgang naar het hemelse Jeruzalem (Sc. III). Voor de 'foreign policy of the reformed papacy', zie Barraclough, *The Medieval Papacy*, p. 91. Zie ook Raedts, *De uitvinding van de rooms-katholieke kerk*, p. 95 e.v.

2 Met als belangrijkste figuur Bernardus van Clairvaux. Zie Leclercq, *L'amour des lettres et le désir de Dieu*. Door contacten met vertaalscholen in Toledo (1085) en later Antiochië en Sicilië (1098) begon men teksten van onder andere Plato (*Phaedo*, *Meno*) en Aristoteles (*Analytica Priora*, *Posteriora*) uit het Grieks te vertalen. In die zin is de twaalfde eeuw 'the age of the Renaissance' (C.H. Haskins). Deze periode wordt tevens 'het tijdperk van de Hervorming' genoemd wegens het streven naar zuivering en herstel van vroegchristelijke waarden volgens de *vita apostolica*, vgl. Fuhrmann, *Germany in the high middle ages*.

3 Newman noemt de twaalfde eeuw *The age of Feminisation*. In de twaalfde eeuw wordt onder invloed van Bernardus van Clairvaux *Caritas* (onbaatzuchtige liefde, moederliefde) steeds belangrijker in, naast God: 'paternal authority' verzacht door 'maternal imagery' (*Sister of Wisdom. St. Hildegard's Theology of the Feminine*, p. 77, 233).

Ook in Hildegards geschriften spelen kruistochten, kloosterhervormingen,⁴ investituur- en universalienstrijd⁵ op de achtergrond mee. En hanteren we *Scivias* als een blauwdruk van haar latere handelen, dan kunnen we haar eerste werk niet alleen lezen als bron van informatie over haar eigen tijd, maar ook als weerklink van haar eigen spirituele leergang onder leiding van God en ten slotte, in de betekenis van ‘Ken de Wegen’, als spirituele reisgids voor de gelovige, op weg naar het hemelse Jeruzalem.

Zo blijkt meteen de gelaagdheid van *Scivias*. Hildegard becommentarieerde haar eigen tijd in al zijn vergankelijkheid, maar tegelijk beschreef ze deze in het licht van de eeuwigheid. Ook in dit opzicht toont *Scivias* meerdere wegen: van het hier en nu én van de opgang naar God. Want de mens, in het bezit van de vrije wil, is vrij om te kiezen: leven in deze wereld, of de aandacht te richten op het hierna-maals.⁶ Beide wegen toont Hildegard in haar leergang, onder leiding van God. Aldus leert ze geleidelijk naast – of juist door – haar mystiek-theologische leerweg, handelend op te treden in deze wereld en daar van Zijn woord te getuigen, strijdvaardig te zijn, als in een persoonlijke kruistocht.⁷ En zo was zij in staat, trouw aan de *Regula Benedicti*, om beide wegen (*ora et labora*) zinvol te verbinden.

Een verborgen leven (1098-1141)

Zoals gezegd werd Hildegard in 1098 geboren in Bermersheim,⁸ in de buurt van Alzey, de *site* van een Romeins *castellum*. Ze groeide op in de vruchtbare en welvarende streek van het Rijnland, op een adellijk hof, als tiende kind van Hildebert van Bermersheim en Mechthild. In Bermersheim is nog steeds het kleine kerkje te zien waar ze waarschijnlijk werd gedoopt.⁹

4 In Duitsland was de pausgezinde abt Willem van Hirsau (1026-1091) een belangrijke kloosterhervormer. Mews noemt Hildegard ‘*profoundly shaped by memories of the cause of religious renewal, in particular as inspired by the Abbey of Hirsau*’ in ‘Hildegard of Bingen and the Hirsau Reform in Germany, 1080-1180’, p. 57 e.v. Zie ook Deploige, *In nomine femineo indocta*, p. 19. Hij stimuleerde monniken onder andere tot deelneming aan het kerkelijk leven, studie van de *artes liberales* (dus ook heidense auteurs), en oprichting van dubbelkloosters, waarin monniken en monialen leefden volgens de *vita apostolica*. Mews vermeldt ook Konrad van Hirsau (*Speculum Virginum*), Otloh (1010-1070), vriend van Willem (*Liber Visionum*), evenals Hildegard mystiek ontvankelijk voor natuur, kunst en muziek, en Rupert van Deutz (1075-1129). De laatste beschouwde visionair inzicht, verkregen door de alomtegenwoordige werkzaamheid van de H. Geest superieur aan kennis via de *magistri* van de *scholae* in Noord-Frankrijk (p. 77).

5 Zijn de algemene begrippen (*universalia*) direct verbonden met de dingen zelf (*res*) vanuit hun goddelijke oorsprong (volgens de realisten) of zijn het slechts namen (*nomina*), onderscheiden van de dingen zelf (volgens de nominalisten).

6 Onder die vrije wil gaat de mogelijkheid van zondeval schuil: de mens kan zijn oor te luisteren leggen bij deze wereld (de duivel) of opzien naar God. In *Scivias* is steeds de rivaliteit tussen (de jaloerse) God en de duivel onderhuids aanwezig – een rivaliteit waarvan de mens, in zijn tweeslachtigheid, het strijdperk vormt. Zie Ps. 1 (*Beatus vir*) over de weg der goddelozen (*via impiorum*) en de weg der rechtvaardigen (*via iustorum*).

7 Over Hildegards strijdbaarheid, vgl. de proloog van *Reg. Ben.* ‘Zullende strijden voor Christus, de Heer, waarlijk koning’ (*Domino Christo, vero regi militaturus*). In die zin is God haar (krijgs)Heer (*Dominus*) én Meester (*Magister*). Maar de *Reg. Ben.* zegt ook: ‘strijdend, onder regel en abt’ (*militans sub regula et abbate*). *Sub abbate* was voor Hildegard met haar onafhankelijk karakter steeds problematisch, want als *magistra* bleef ze ondergeschikt aan de abt van de Disibodenberg. Zo kon ze pas in 1158 beschikken over haar eigen goederen.

8 Als mogelijk geboorteplaats wordt ook Böckelheim (Staab) of Niederhosenbach (Heinzelmann) genoemd, zie Embach, *Hildegard von Bingen (1098-1179)*, p. 7.

9 Haar adellijke afkomst steekt Hildegard niet onder stoelen of banken. Haar vader behoorde als zogenaam-

Als kind was ze ziekelijk. Haar zwakke constitutie speelde haar hele leven een rol, maar niet altijd in negatieve zin. Volgens Barbara Newman was dit misschien de reden dat ze als tiende kind¹⁰ door haar ouders voor het kloosterleven werd bestemd. In *Scivias* bespreekt Hildegard de kwestie of ouders een nog onmondig kind (*in-fans*) aan God mogen wijden:¹¹ waarom kiezen ze dit niet voor zichzelf als ze dat zo belangrijk vinden? Toch bleek deze route voor Hildegard uiterst geschikt: ze was leergierig, opvallend intelligent, had een vlugge geest, maar bovendien kreeg ze al vroeg, op driejarige leeftijd, wonderlijke visioenen die ze zelf, nog zo jong, maar moeilijk kon duiden.¹²

Op achtjarige leeftijd, nog voor ze werkelijk het klooster in ging, werd ze samen met Jutta van Sponheim (1092-1136) onder de hoede gesteld van een vrome weduwe, Uda van Göllheim, van wie ze elementair onderwijs ontving.¹³ Na deze leertijd werd ze in haar veertiende levensjaar op de Disibodenberg, in het juist gereedgekomen klooster van St. Disibodus, plechtig 'ingemetseld',¹⁴ tegelijk met Jutta en nog een ander meisje.

Zo leidde ze aanvankelijk een verborgen bestaan, waarin ze, volgens de bronnen, door vroomheid en grote ingetogenheid opviel. Ook nu kreeg ze visioenen, die ze enkel besprak met haar biechtvader en leidsman Volmar († 1173) en met een medezuster die haar zeer na aan het hart lag, Richardis van Stade. In 1115 legde ze haar eeuwige gelofte af volgens de *Regula Benedicti*. Door de faam van Jutta, en later ook Hildegard, nam de toeloop van vrouwen toe, zodat men spoedig van een dubbelklooster kon spreken. In het vrouwenklooster werd Jutta *magistra* (moeder-overste en leermeesteres). Na Jutta's vroegtijdige overlijden in 1136 volgde Hildegard haar op.¹⁵ Was Hildegard aanvankelijk weinig onderlegd, met

de *Edelfreier* tot de hoogste kringen. Haar neef Wezelin werd proost van St. Andreas te Keulen en haar broer Hugo Domcantor te Mainz. In het vrouwenklooster van de Rupertsberg, dat ze later stichtte, werden slechts adellijke meisjes toegelaten. Dat er van oudsher nauwe betrekkingen waren tussen kloosterdom en adel (vooral bij de benedictijnen) toont Felten in: 'Zum Problem der sozialen Zusammensetzung von alten Benediktinerklöstern und Konventen der neuen religiöse Bewegung'. Maar de *Regula Benedicti* leert ook: 'de ander beminnen (*amare*) gelijk zichzelf en alle mensen eren (*honorare*) als schepsels van God'.

10 Vgl. Newman, *Sister of Wisdom*, p. 8. Ook was het gewoonte om het tiende kind, als 'tiendskind' aan God te wijden. Tegelijk had zo'n (adellijke) familie dan een 'aandeel' in het klooster, zie Sc. II, 37. Wellicht speelt de bevolkingstoename in de twaalfde eeuw, dankzij verbeterde landbouwmethodes, eveneens mee. Regelmatig zette Hildegard (God) haar ziekte strategisch in om haar (Gods) doel te bereiken.

11 Sc. II, 5, 45.

12 Zoals Hildegard vermeldt in het autobiografische gedeelte van *Vita Hildegardis*, Dl. II, eerste visioen.

13 Zie Silvas, *Jutta & Hildegard. The biographical Sources*, p. 54 e.v. en 68, waarschijnlijk in/nabij het grafelijk slot van Sponheim. Jutta was dochter van graaf van Sponheim, met wie Hildegards familie uitstekende banden onderhield. Zij verzette zich tegen het huwelijk en leefde zeer ascetisch.

14 Zie Deploige, *In nomine femineo indocta*, p. 30. De Disibodenberg was toen nog een mannenklooster. Jutta's broer Meinhard zorgde er door een royale schenking voor dat zij daar met haar gezellinnen kon worden 'ingesloten' (*ut in-cluderetur*) als slotzuster, kluizenares (*in-clusa*), afgesloten van 'de wereld' als in een graf (*sepulcrum*). Wel kon ze de officies bijwonen via een klein raampje, zie eerste miniatuur *Scivias* (*Protestificatio*). Toch blijft veel onzeker, vgl. Felten: 'Nowhere, however, do we find out where the cell was situated or what it looked like.' in 'What we know about the life of Jutta and Hildegard at Disibodenberg and Rupertsberg?' In een latere versie van *Vita Hildegardis* doet Hildegard het voorkomen dat ze al eerder op de Disibodenberg verbleef, zie Silvas, *Jutta & Hildegard. The biographical Sources*, p. 55.

15 Jutta, al spoedig heilig verklaard, had waarschijnlijk een kleine *schola*. Als kluizenares was ze aanvankelijk Hildegard tot voorbeeld. Echter in tegenstelling tot Jutta, zoals we later zullen zien, 'ontsloot Hildegard de kluis (*clausuram*)'. Ook noemt ze zichzelf nooit *recluse* (Newman). Nieuwe informatie over de vroege jaren

haar scherpzinnige geest was ze zeer wel in staat, en als *magistra* in de positie, om haar kennis van het Latijn aan te vullen. Ze zong dagelijks de Latijnse getijden en psalmen, volgde het koorgebed, aanhoorde de *lectio* tijdens de maaltijd, las uit de *Regula Benedicti* en kon zich laven aan de Heilige Schrift en de spreuken van kerkvaders. Bij dit alles stond haar in het Disibodenklooster een bibliotheek vol handschriften ter beschikking.¹⁶

Hildegard legde zich toe op de monastieke lees- én leefwijze van de *lectio divina* en onderrichtte haar medezusters hierin aan de hand van teksten van het Oude en Nieuwe Testament en de kerkvaders. Die ‘goddelijke lezing’ werd beschouwd als de enige methode om Gods woord te leren verstaan, lijfelij te ervaren en hieraan uiting te geven in een telkens herhaald proces van lezing hardop (*lectio*), verinnerlijking (*ruminatio*) en smakende wijsheid (*sapientia*).¹⁷

Van een verborgen naar een openbaar leven (1141-1151)

En dan zien we in 1141 een plotselinge ommekeer, door Hildegard duidelijk verwoord in de *Pro-testificatio* van haar eerste boek, *Scivias*.¹⁸ Zoals in het Oude Testament God de profeet Ezechiël gelastte om Zijn woord te verkondigen,¹⁹ zo droeg God Hildegard, aldus haar eigen zeggen, op de misstanden in haar tijd te lijf te gaan.²⁰ En zoals God in het Nieuwe Testament Maria, een eenvoudig meisje uit Nazareth, had uitverkoren om Zijn Woord te ontvangen en vlees te doen worden, zo kreeg Hildegard, ongeletterd en innerlijk bevreesd,²¹ de opdracht om Gods woord in zich op te nemen en uit te dragen:

En zie, in het drieënveertigste jaar van mijn tijdelijke levensloop, toen ik in een hemels visioen met grote vrees en inwendig bevend van gespannen aandacht geheel was verzon-

van Jutta (en Hildegard) biedt de *Vita Domnae Juttae Inclusae*. Zie Staab, ‘Aus Kindheit und Lehrzeit Hildegards. Mit einer Übersetzung der Vita ihrer Lehrerin Jutta von Sponheim’, p. 58-86.

16 De *Vita Hildegardis* geeft blijk van contact met het mannenklooster. Na Jutta’s dood kregen de monialen onder leiding van Hildegard meer bewegingsvrijheid. Met betrekking tot Hildegards belezeneid merkt Deploige op, verwijzend naar Dronke en Liebeschütz, dat de receptie van het antieke, heidense ideeëngoed bij Hildegard volkomen onderbelicht is gebleven. In *nomine femineo indocta*, p. 90, 95, 186. Over een bibliotheek op de Disibodenberg, zie Newman, *Voice of the Living Light*, p. 7. De Disibodenberg was bovendien in de twaalfde eeuw erg actief in het produceren van boeken, zie Mews, ‘Hildegard and the Schools’, p. 97. Evenals Deploige acht Dronke Hildegard zeker niet ongeschoold, maar juist zeer belezeneid. Hij toonde aan dat ze thuis was in mystiek-theologische geschriften met een hoge moeilijkheidsgraad, wat haar ongewone Latijn zou verklaren. Zie ‘Hildegard’s Originality in Language and Use of Sources’, Inl. *Liber Divinorum Operum*, p. xxxv.

17 Al door de woestijnvaders beoefend. Ze leerden bij voorkeur tijdens de *ruminatio* belangrijke teksten ‘by heart’ (*apostēthidzō*). Zie Wagenaar, *Woestijnvaders, een speurtocht door de vadersspreuken*, p. 92-103. Volgens *Reg. Ben.* XXXVIII moesten de monniken op vaste uren bezig zijn met handenarbeid (*labore manuum*) en op vaste uren met de goddelijk lezing (*lectio divina*). Ook zong men wekelijks het hele Psalterium.

18 Hildegard begint *Scivias* niet met een Voorwoord (*Proloog*), maar een Getuigenis vooraf (*Pro-testificatio*).

19 God zegt *pro-ferens*, open-barend. Zie roepingsvisioen van de pro-feet Ezechiël (Ez. I:1-2).

20 Onder andere simonie (verkoop van kerkelijke ambten, privileges), nicolaïsme (huwelijk van geestelijken), zedenverval, en hoogmoed: wereldlijke kennis (*scientia mundana*) stellen boven een goddelijk geïnspireerd weten (*scientia divina*) en wereldlijke macht stellen boven goddelijke macht (Hildegards antwoord op dialecticastrijd en investituurstrijd).

21 Zie miniatuur Sc. I, 1. Zowel vrees des Heren (*timor Domini*) als armoede van geest (*paupertas spiritus*) zijn een *conditio sine qua non* om Gods woord te ontvangen, inherent aan de status van *indocta*. Ook de *Proloog* van de *Reg. Ben.* begint met de vrees des Heren en het openstellen van het hart voor God.